

SLOBODA KNJIŽEVNOG JUNAKA – OD SOFOKLA DO DOSTOJEVSKOG

FREEDOM OF LITERARY HEROES – FROM SOPHOCLES TO DOSTOYEVSKY

ABSTRACT The subject of this paper is the problem of understanding the freedom, the overstepping of freedom (abuse of freedom) in case of ancient and Christian heroes, as well as the consequences, punishment for that decision (hybris), through two principles, through the characters in the works of Sophocles and Dostoevsky. It is the problem of their heroes, their tragedy in experiencing the freedom from which personal tragedy arises.

Key words: freedom, hybris, Sophocles, Antigone, Dostoevsky.

APSTRAKT Tema rada je problematika shvatanja slobode, prekoračenje slobode (zloupotreba slobode) kod antičkog i hrišćanskog junaka, kao i posledice, kazne zbog te odluke (hibris), kroz dva principa, kroz likove u delima Sofokla i Dostojevskog. To je problem njihovih junaka, njihova tragedija u doživljaju slobode iz koje proističe i lična tragedija.

Ključne riječi: sloboda, hibris, Sofokle, Antigona, Dostojevski.

Uvod

Hibris je u starogrčkoj mitologiji bila ohola boginja neobuzdanosti, koja je navodila ljude na bezumno hrabra dela kojima su izazivali bogove i time sebe osudili na propast. U filozofskom smislu pod hibrisom se smatra prekoračenje ljudske granice slobode, zbog koga sledi kazna. U hrišćanskom smislu, ovakva bezumna, gorda sloboda je sloboda sopstvenog pada, pada u greh i smrt. Kada čovek uzima u svoje ruke kosmičke konce, slobodu i odluku mimo bilo kakvog poretka, smatrajući sebe poput Boga, ulazi u ontološki luciferov rizik. Hristos je bio hrabar u svojoj slobodi, ali nije bio gord, bio je ponizan Ocu, ljudima, svojim učenicima. Gordost je najveći hrišćanski greh iz koga proizilaze svi ostali, jer čovek sebe i svoje izbore stavlja na vrhovni božanski presto, iznad svih. Čovek svojom bezumnom slobodom, hibrisom, poništava Božji promisao, koji je van dometa ljudskog poznanja, i ne pristaje na svoju nesavršenost spram svog Tvorca. To je besna pobuna deteta protiv oca. To je neupitni lični i egzistencijalni pad. To je tragedija pogrešno shvaćene slobode.

U Antičkoj mitologiji, pred ovim čovekovim činom bogovi nemaju milosti, sledi pogrom do potpunog uništenja. To je kazna s neba zbog čovekove

„bezumne“ radnje, zbog samoisticanja slobode, van plana i poretka na zemlji i na nebu. To je osnov za grčku tragediju.

Pojam slobode u antičkoj tragediji kod Sofokla

U Sofokleovoj „Antigoni“ sagledava se tragedija slobode kroz načelan sukob dve prirode, dva principa, običajnih i kodifikovanih normi. Na jednom kraju tog sukoba stoji junakinja Antigona, njen hbris i „prekoračenje“ koje ona pravi u ime višeg naloga, zakona Pravde i Srca, sestrinske ljubavi prema bratu. Na drugom kraju tog sukoba je antagonistička figura samovoljnog autokrate Kreonta i njegovo sagrešenje koje on pravi u ime megalomanski gordo shvaćene i sprovedene apsolutističke zakonodavne moći. Sa pravne tačke gledišta, Antigona greši, jer se oglašuje o zakon Vlastodršca, ali to je hbris ponikao iz srca, iz najbolje namere, u ime više pravde, Diva, večnih, a nepisanih zakona koji ne bi trebalo da zahtevaju pravni legitimitet i kodifikaciju, jer ne bi trebalo da su u koliziji sa zakonskim normama. Da li su život i ljubav iznad logike, pravila, racionalnog? Za Čoveka jesu. To je izazov; da li će čovek sebe potvrditi kao ljudsko biće ako se okrene iracionalnom, nelogičnom, nasuprot racionalnom, logičnom. To je pitanje čovekovog identiteta, integriteta, digniteta. Zakon, sistem, pravo i demokratija su logični, jer počivaju na razumu, na svesti i savesti, neophodnim da bi zajednica, društvo, funkcionisali. Međutim, ne može se sve što nije razumno, logično apriori odbaciti. Umetnost, ljubav i pravda nisu logični, oni su često van razuma i van svesti, egzistiraju u domenu duhovnog, duševnog, emotivnog, ličnog i ontološkog. Tu je ivica gde počinje tragedija; sloboda ili hbris. Kakav je to zakon koji pod građanskom neposlušnošću podrazumeva zahtev sestrinskog srca da sahrani mrtvog brata? Kakva to žena zloupotrebljava svoju tugu da ospori vrhovnu vlast? Antigona ima snažnu volju, ona se ne koleba u svojim postupcima; nju sestra odgovara od nerazumnog čina, upozorava je na kaznu, na smrt. Antigona zna šta je čeka, kakva je posledica, svesna je kauzaliteta. Ona odgovara sestri: „Ne strahuj za me! Svoj ti udes popravlja!“ (Sofokle, 1968, stih 83: 76). Odvažna je, plemenita, duboke čovečnosti (Đurić, 1968: 13.) „...jer izdajnica, bogme neću biti ja“ (Sofokle, 1968, stih 46: 75).

S druge strane, hbris koji čini vladar Kreont predstavlja prekoračenje svake mere, koje ne nastaje iz osećanja etičnosti i vladarske pravdoljubivosti, već je izraz slepila, bezumlja i tvrdoglavosti bahatog silnika koji svoju poziciju ne sagledava kroz kategoriju privremenosti, već večnosti. Kreont zloupotrebljava svoju slobodu i u ime moći i vladarskog prava gazi sve ono što je ljudsko. Zato svi stradaju na neki način.

Antigona je svoje tragičke krivice svesna, Kreont nije. „Ljudski je grešiti, ali je satanski u grehu boraviti (Sv. Nikolaj Velimirović, 2013: 23). U ovom sukobu stradaju oba principa, ali je kazna strašnija za Kreonta. On uviđa svoju krivicu tek u trenutku kad nema povratka i kad su gubici nenadoknadivi. Antigona zna da su na njenoj strani prirodno pravo, pravda, istina, pa čak i nemo

građanstvo. Otuda u svojoj predsmrtnoj jadikovci i izgovara reči upućene mrtvom bratu Poliniku: „Al' s pravom ti, to misle trezni, podah čast (Sofokle, 1968, stih 457: 91).

O kakvoj vrsti trezvenosti govori Antigona? Ima li u ovim rečima ironijskog prizvuka? I šta uopšte znači biti trezven u doba strahovlade? Javno mnjenje se prećutno slaže s Antigonom, ali niko do pojave starca Tiresije odlučnije ne interveniše protiv Kreontovog bezumlja. Da li tim ćutanjem oni postaju Kreontovi saučesnici? Ili biti trezven u doba strahovlade znači upravo to – ćutati uprkos pravu, pravdi, smislu i logici, a u cilju spasavanja sopstvene glave? Zašto je čovek biće slobode? Da bira ovozemaljski život ili istinu? Posmatrano iz ovog ugla, Antigona i jeste tragična junakinja par excellence. Ona je jedina koja postupa i čini uprkos ograničenjima, jedina koja je „antigona“ („nesalomiva“, „protiv generacije“), jedina koja osvaja prostor slobode uprkos činjenici da se tragične niti sudbine počinju odmotavati. Jedino ona autonomno živi, sama uspostavlja normu svog života.

Antigona ne postavlja pitanja sebi, već svetu, o ljubavi, o pravdi, o Bogopoznanju, o sozercanju, o potrazi za pravim putem (poput Tolstojevog Ljevinu vekovima kasnije). Njena tragična sudbina i svojevrsno zaveštanje onima koji ostaju – da se građanska svest mora razvijati na temeljima ljudskog dostojanstva, etičnosti i ljubavi (agape, a ne eros) i da ako se već prirodno pravo ne može prirodno zadovoljavati, već u sklopu društvene zajednice, onda da društveno pravo bude u službi prirodnog, a ne obratno. Vlast je ta koja bi trebalo da čuva i garantuje moralne i duhovne vrednosti zajednice, jer imaju smisla. Logos je smisao. Čovek ima logos koji korporira, utemeljuje, osmišljava čovekovu, od Boga datu, slobodu.

Antigona je hristoliko biće, bira ljubav, slobodu, hrabrost i stoji iza svog slobodnog izbora, kaje se ne zbog postupka, već zbog prekoračenja „građanske“ slobode. Ona ustaje protiv pravila koja nisu u skladu sa osnovnim ontološkim principima. Zbog svog slobodnog izbora osuđena je na smrt, ali pre toga ona je sebe „osudila“ na ljubav: „Za ljubav, ne za mržnju ja sam rođena!“ (Sofokle, 1968, stih 523: 94).

Gde nema ljubavi, nema slobode, gde nema slobode, nema ličnosti, gde nema ličnosti, nema bića. Ono što ostaje je nepostojanje, nebitje, ništavilo.

Pojam slobode u pravoslavnoj dogmatici kod Dostojevskog

Pitanje ljudskog prekoračenja, etički uobličeno kao pitanje „da li je sve dozvoljeno?!“ Dostojevski je postavio u mnogim delima, ali čini se da je metafizička sonda najdublje spuštena u poslednjem, nedovršenom i najčuvenijem romanu „Braća Karamazovi“.

Berđajev je Dostojevskog nazvao najvećim ruskim metafizičarem u svom delu „Ruska ideja“. Njegovi romani prevashodno su romani smisla, ideje, pitanja, sumnje, a njegovi likovi nosioci istih. Reč je o ontološkim, eshatološkim i soteriološkim pitanjima, koja se odnose na „poslednje stvari“ i konačne istine.

Svoj idejni sistem ovaj mislilac je prevashodno gradio u odnosu na pojmove Sudbine, Čoveka, Boga, Slobode, Zla i Ljubavi.

„Dostojevski je moj učitelj. Priznajem: i mučitelj“: rekao je Ava Justin (Popović, 1981: 7). Iz ovoga se da nazreti „težina“ problema kojima se bavi Dostojevski, a koje nije lako razrešiti. Tomas Man ga naziva „najvećim psihologom u svetskoj književnosti“ (Babović, 1964: 11). Niče kaže: „To je jedini mislilac od koga sam nešto naučio“ (Isto).

Junaci kod Dostojevskog prolaze kroz svakodnevnu ljudsku tragiku postojanja. To je ona Edenska tragedija, tragedija paloga čoveka koji se okreće svetu i nauci i pri tom zaboravlja na Boga, a sebe stavlja u centar svih zbivanja. Trenutak palosti određuje čoveka kao antropocentričnog, a sva priroda se usmerava ka htenjima ljudskim. Čovek postaje čovekobogom (Popović, 1981: 94) po svojoj gordosti, a odustaje od svoje Bogolikosti u svojoj ljubavi, zahvalnosti i radosti.

Pitanje je da li je čoveku sve dozvoljeno, bezgranična sloboda? Za apostola Pavla to je jasno: „Sve mi je slobodno, ali nije sve na korist; sve mi je slobodno, ali sve ne ide na dobro“ (Biblija, Sv. Pismo Novoga Zaveta, 1 Kor. 10,23). Pitanje „da li je čoveku sve dozvoljeno?“ u sprezi je s pitanjem „ima li Boga?“. Odgovor na jedno implicira odgovor na ovo drugo. Ako bi odgovor na pitanje o postojanju Boga bio negativan, nametnulo bi se pitanje granice ljudske slobode, njenih opsega i posledica.

Junak koji najviše koketira s ovim pitanjima o Božijoj egzistenciji i slobodi, u romanu Dostojevskog je Ivan Karamazov. Ivan možda suštinski ne poriče postojanje Boga, on u pitanje dovodi svet koji je On stvorio, a koji je, po njegovom mišljenju, poprište zla, patnje i bola na kom izostaje Božanska intervencija. „I stoga se ja žurim da svoju ulaznicu natrag vratim. Ako sam pošten čovek, ja sam i obavezan da je vratim što pre. To i činim. Nije to da Boga ne primam, Aljoša, ja mu samo ulaznicu najučtivije vraćam“ (Dostojevski, 2009: 324).

Ivanovo vraćanje „ulaznice“ Bogu za predstavu Strašnog suda i čin Otkrovenja, koliko god da on veruje da je ispravan gest, gest istine i slobode, u stvari je gest gordosti i iskrivljenog shvatanja slobode. Izuzimanje sebe iz Konačne objave, odbijanje da se u slici Kraja prepozna Smisao svih patnji znači istovremeno i poricanje i odbijanje Boga kao Tvorca. Ako na to upražnjeno mesto stupi Čovek, prethodno mapirane granice se brišu. Apsolutna sloboda. „Ta beskrajna sloboda muči čoveka, vodi ga u propast, i to kao kakav demon iskušenja“ (Berđajev, 1923: 107). Zloupotreba slobode. Odsustvo slobode. Sve biva dozvoljeno. Činiti i Zlo, a zlo je intencionalno. Ništavilo. Ivan je teoretičar zla (đavodiceja¹) koji nije sposoban da sam učini zlo, već poput Edemskog palog anđela podstrekuje Smerdjakova na zlo, na samoubistvo, na negiranje Boga, slobode, života, izbora, zajednice. Zlo je podstrekivati na zlo, na oceubistvo, na primer. Posledice ovakvog antiteizma i stečene, zloupotrebjene „slobode“ stra-

¹ Prema: Dr arh. J. Popović, „Dostojevski o Evropi i slovenstvu“, Beograd 1981, str.24.

šne su ne samo zato što pretpostavljaju imoralnost već i odsustvo onih kursora u životu koji moralno posrnuće mogu da zauzdaju, a to su Vera, Vrlina i Ljubav kroz zajednicu s Bogom. Bez toga svaka sloboda je tragična. Bez toga san o Smislu je nemoguć. Tada čovek liči na pokvareni „poludeli“ kompas na morskomek bespuću. Istinska ličnost, ipostas se rađa ne iz individualnosti, već iz ljubavi, iz zajednice. Ipostasis podrazumeva zajednicu ličnosti. Čovek je biće zajednice, sa Bogom i sa drugim. Ni Bog nije sam, već Trojičan. Stavljanjem samo sebe na posebno mesto je suprotno svemu, suprotno i Bogu, „pakleno sâm“.

Sloboda koja je čoveku data jeste isključivo u ljubavi. Onaj koji iskreno ljubi taj je i slobodan. To je koncept koji Dostojevski sledi i od kog ne odstupa. Inkvizitor isleditelj ne dobija odgovore, jer „srce“ mu je hladno i ne prima ljubav, tačnije toplina ljubavi Onog drugog ga samo razgnevljuje. Inkvizitor ne oseća slobodu, jer se vezao za ovozemaljsku slobodu, a to i jeste problem paloga čoveka koji se vezao za prirodu. Ta sprega sa prirodom i jeste deo našeg zemaljskog bitisanja, ali ne verifikuje slobodu. Individualizacija je promašaj, negacija. Sloboda se jedino i nanovo potvrđuje kroz evharistijsku zajednicu, gde čovek postaje obožen, slobodan, a ne prestaje da bude čovek. To je gozba ljubavi i nebeska trpeza. To je „*hleb naš nasušni*“ (Biblija, Sv. Pismo Novoga Zave-ta, Mt. 26, 26–28; Mk. 14, 22–24; Lk. 22, 19–20) koji se prima kroz Liturgijsku zajednicu. Samo taj egzistencijalni model daje čoveku istinsku slobodu. To Dostojevski i njegovi junaci proživljavaju; a istinski heroji njegovih romana, primaju kao zalag slobode u večnosti. Biti, znači biti voljen, voleti, znači ontološki postojati. Sve drugo je mrak.

Zato će Ivan u jednom trenutku skliznuti u ludilo. Zato će se Smerdjakov obesiti. Mitja, Dimitrije takođe prelazi granice, u podzemnoj himni „šefu svemira“.

I Mitja će, u jednom trenutku, pojmiti Ivanovu kritiku optimističke Lajb-nicove teodiceje, ali je neće prihvatiti, jer je itekako svestan Vrline i Ljubavi Božije kao ključnih elemenata duhovnog i moralnog preobražaja. Dostojevski uranja u pitanje slobode kroz Velikog inkvizitora koji proziva Isusa Hrista što nije lišio čoveka slobode (Dostojevski, 2009: 356). „A uveriće se i o tom da ne mogu nikad ni slobodni biti, zato što su slabi, poročni, ništavni i buntovnici“ (Dostojevski, 2009: 357). „To je istina, ali gle kako je ispalo: mesto da zavladaš ljudskom slobodom, ti si im je još više povećao! Ili si valjda zaboravio da je spokojstvo čoveku milije, čak i smrt mu je milija nego slobodan izbor upoznavanja dobra i zla?“ (Dostojevski, 2009: 359).

Dostojevski pokazuje da bi čovek trebao da prevaziđe „ono“ i „šta“ i „objekat“ u sebi i u drugom, te da se oličnosti „ko“ „ti“ „ja“ u kontekstu eshatološke zajednice. Tada sloboda poprima kvalitativne granice. Jer nije čovek samo etičko (dobro biće) već ontološko, soteriološko biće za večnost. Biti = postojati i biti dobar nije dovoljno. Sloboda je u izboru *večno biti*. „Bitje, dobrobitje, večnobitje“ po Svetom Maksimu Ispovedniku. Dok god čovek ne prevaziđe taj prag zemaljski on ostaje neslobodan, a onda teži izvitoperenoj, po-

grešnoj, lažnoj, agresivnoj i devastirajućoj slobodi. To nam govori Dostojevski kroz svoje junake. „Ponavljam, ja sam vaš rob, a pred robovima nema stida, niti rob može da se uvredi“ (Dostojevski, 2009: 472). Ali, da li je tako? Čovek je ličnost. „Sutra mogu da vaskrsnem iz mrtvih i počnem ponovo da živim! Čoveka još mogu naći u sebi, dok nije sasvim propao“ (Dostojevski, 2009: 590). Tako kaže kockar kod Dostojevskog, jer je u robskom odnosu sa svetom i zato je neslobodan.

Tako Dostojevski kroz svoje junake „rešava“ te večne probleme. Dostojevski nam daje dve mogućnosti. Stoga se nameću i dva rešenja. Naravno, samo je jedno pravo i spasonosno. Sloboda je u istini i ljubavi. To pravo egzistencijalno, ontološko, transcendentno rešenje je u Isusu Hristu. To i jeste misao koju pisac želi da nam prenese i poruči: Isus Hristos, Spasitelj sveta, Bogočovek je Put, Istina i Život. Zato Dostojevski radosno kliče: „Pobedio si, Galilejče!“

„Kada bi mi neko mogao dokazati da je Hristos van istine, i kada bi istina bila van Hrista, ja bih izabrao da ostanem sa Hristom, a ne sa istinom“ (Dostojevski prema Popović, 1981: 170).

Zaključak

Većita dilema, šta je sloboda i gde je njena granica. Čovek kao Bogoliko biće sazdan je kao slobodno i kao takvo svedoči i slavi Tvorca. Prelaskom preko zemaljskih granica slobode čovek može dosegnuti Božansko, transcendentno, ali može i potpuno negirati Tvorca i preći u gordost i pad. Kako onda markirati granicu? Šta razdvaja dve krajnosti? Ljubav, srce, pravda, ispravni porivi, dobre namere.

O tome su pisali vekovima književnici, filosofi, teolozi, umni ljudi. Ruski filosofi, poput Berđajeva, govore o pogrešnom čovekovom egzistencijalizmu, pogrešnom izboru, ako je to uopšte izbor (između krajnosti). Levicki govori o tragediji slobode, pitajući se šta smatramo slobodom, a šta tragedijom.

O sukobu čovekove slobode sa logikom, razumom, racionalnom nužnošću, piše i grčki teolog Zizjulas. I Paskal se bavio pitanjem slobode i granica slobode, sa tvrdnjom da smo prinuđeni da se kockamo u vezi sa tom dilemom.

Poljski filosof Lešek Kolakovski govorio je o slobodi koja igra glavnu ulogu u transcendentnom. Sloboda i znanje su vredni i poželjni ako ih koristimo da produbimo tajne prirode, Božanskog poretka i Tvorca. Život je himna u čast Boga i svi mi kojima je život dat, smo pozvani da je uznosimo (Kolakovski, 2013). Sloboda nije bezumnost. Sloboda je hrabrost, zrelost i umnost da se prihvati Božansko.

Literatura

- Babović, M. (1984), *Dostojevski*, Beograd: Rad.
 Berđajev, N. (1923), *Pogled Dostojevskog na svet (Mirosozercanije Dostojevskog)*.

- Biblija, Sv. Pismo Novoga Zaveta (1992) prevod V. S. Karadžić, Beograd; Britansko i inostrano biblijsko društvo
- Dostojevski, F. M. (2009), *Kockar*, Beograd: Book.
- Dostojevski, F. M. (2009), *Braća Karamazovi 1*, Beograd: Book.
- Đurić, M.N. (1968), *Tragedije – Eshil, Sofokle, Euripid*, Beograd: Prosveta.
- Kolakovski, L. (2013), *Da li je Gospod Bog srećan i druga pitanja*, Čačak: Gradac.
- Popović, arh. J. (1981), *Dostojevski o Evropi i slovenstvu*, Beograd.
- Sofokle (1968), *Antigona*, Beograd: Prosveta.
- Velimirović, Sv. N. (2013), *Molitva na jezeru*, Beograd: Evro Giunti.